

SÉAMUS Ó CREAG

a mhuintir agus an dúchas Gaelach

le Torlach Mac Con Midhe

Tá staraithe agus lucht teanga ag caint arís ar Shéamus Ó Creag, duine de cheannródaithe athbheochan na Gaeilge ag tús an fhichiú céad, go mór mór i gCúige Uladh.¹ Mo shean-uncail a bhí ann. Tá fíricí ag teacht chun solais faoin bhfear agus a mhuintir nach raibh ar eolas agam ar chor ar bith. In aiste² níos luaithe, scríobh mé ar mhuintir Uí Chreag, muintir mo mháthar i nDoire Cholmcille, agus an tionchar a bhí acu ar mo shaol féin agus mé i mo chónaí i gceartlár na hEorpa. Ach measaim anois go bhfuil níos mó le hinsint faoi mhuintir Uí Chreag, go mór mór sular chuadar chun conaí i nDoire. Sin am nach bhfuil teacht agam féin air go pearsanta, ar ndóig. Ach leis an eolas atá ar fáil faoi na Creagaigh anois, is féidir filleadh ar a gcoiscéim ó Dhoire ar ais go Gaeltacht Thír Chonaill, saol eile ar fad.

Nuair a bhí mé óg, agus mé ag fás aníos i mBaile Átha Cliath, bhí a fhios agam cheana féin go raibh éagsúlacht teanga agus cultúir ann. Gach bliain, bhíomar i nDoire, agus tháinig daoine áirithe de mhuintir Uí Chreag chugainn i mBaile Átha Cliath freisin. Cathair eile a bhí i nDoire, tír eile beagnach a bhí i dTuaisceart Éireann; Béarla aisteach agus cultúr eile a bhí ag ár muintir ansin. D'inis mo mháthair dúinn freisin faoi bhlianta a hóige féin thuas, agus ní bhíodh trácht aici riamh ach ar Dhoire.

Ar dtús, áfach, ba Chonallaigh mo sheanathair Donncha Ó Creag agus a dheartháireacha. Is i nDroim na Saileach, in aice leis na Gleannta, a rugadh agus a tógadh iad i rith na 1860í. Pádraig (Peat) Ó Creag ó Ros Beag a n-athair, agus Áine Nic Giolla Dé ó na Gleannta a máthair. Ní rabhadar socraithe sna Gleannta le fada ag an am. Díbríodh as a dtalamh i Ros Beag iad roinnt blianta roimhe sin. Chuaigh na páistí go scoil náisiúnta na nGleannta, áit a bhfuair siad a gcuid Béarla is dócha. Chuaigh Donncha go Doire ansin agus thosnaigh sé ag obair i dtionúscal na léinte. Ansin bhunaigh sé a ghnó féin. Phós sé bean de mhuintir Uí Dhálaigh. Bhí Donncha go maith as sa saol, agus tar éis tamaill bhí teach cuíosach galánta aige i Sráid Clarendon i nDoire.

D'fhás clann mhac aníos: Seosamh, Oscar, Louis agus Jeaic, agus iníon amháin, Áine, mo mháthair. Cuireadh go Coláiste Cholmcille na mic. Bhí an chlann tugtha don cheol, go mór mór an ceol clasaiceach. Sheinn Seosamh an dordveidhí, sheinn Oscar agus Louis an pianó, agus sheinn Jeaic veidhlín.

Bhí an chlann éirithe ró-ghalánta do Dhonncha, de réir dealraimh, agus bhíodh sé de nós aige cur i gcoinne éirí in airde Sheosaimh, an mac ba shine, mar deireadh sé leis an chairt láimhe agus na héadaí inti a tharraingt ar an tsráid, rud nár thaitin le Seosamh, agus nuair a bhíodh a athair imithe thugadh sé cúpla pingin do ghasúr eile an chairt a tharraingt go dtí an siopa.

Oíche amháin sa bhliain 1915, chuaigh Donncha amach le cairde ag iascaireacht ar Loch Feabhail. D'éirigh sé tinn dá bharr, thol sé níúmóine as, agus fuair sé bás go tobann.

Níor chuir bás Dhonncha as don chaighdeán maireachtála a bhí ag mhuintir Uí Chreag ar dtús. Saol rathúil a bhí acu. B'iad an chéad teaghlach i nDoire iad a raibh raidió acu. Deirte go mbíodh slua daoine bailithe amuigh ar an gcasán os comhair na fuinneoige oscailte, ag éisteach leis an mhíorúilt istigh agus í ar siúl. Fuair eadar 'cóiste gan capall' sna fichidí freisin, agus ba mhinic iad ar thurais phléisiúir amuigh i nDún na nGall – thar an teorainn, mar a bhí anois. Níos déanaí sna 1920í, chuaigh siad go Baile Átha Cliath chun cónaithe ansin.

Gníomhréim Shéamuis

Maidir le Séamus Ó Creag, deartháir Dhonncha, tá a fhios againn gur chuaigh sé ar scoil sna Gleannta. Scríobh sé féin i bhfad níos déanaí gur fhág sé an scoil agus scríobh an Bhéarla aige, ach nach raibh a fhios aige go fóill gur theanga scríofa í an Ghaeilge. Ag teacht as Gaeltacht mar sin ag an am, bhí an teanga aige, bhí cuid mhaith den bhéaloideas aige, ach ní raibh scríobh na teanga ná aon traidisiún liteartha aige. Dá mba rud é go raibh sé ar intinn ag duine dá leithéid seilbh a ghlacadh ar an teanga mar dhuine oilte agus an teanga a mhúineadh, bhí air na nithe bunúsacha sin a fhoghlaim dó féin gan chabhair ó aon chóras oideachais.

Is é ina ógfhear chuaigh Séamus le sagartóireacht: bhí sé sa bhFrainc ag staidéar ar feadh tamaill le hord an Spioraid Naoimh, ach d'éirigh sé as agus tháinig sé abhaile. Bhí sé ina mhúinteoir scoile ansin, múinteoir Gaeilge. Ach bhí sé tugtha don cheol, cosúil le mhuintir Uí Chreag uile, agus múinteoir ceoil agus amhránaíochta a bhí ann freisin. Ar deireadh bhí sé ina ollamh le Gaeilge agus Amhránaíocht i gColáiste Adhamhnáin i Leitir Ceanainn.

Chuir Séamus Ó Creag (nó J.P. Craig mar a tugadh air freisin) cuid mhaith leabhar amach i rith a shaoil: leabhair ghramadaí, leabhair léitheoireachta, idir phrós agus fhilíocht, do na scoileanna, agus bailiúcháin d'amhráin Ghaelacha a raibh rath áirithe orthu ag an am.

Is cinnte go raibh dúchas fíor-Ghaelach ag mhuintir Uí Chreag i dTír Chonaill, agus chloígh Séamus leis an dúchas sin, cé nár thuig sé é ina iomláine, b'fhéidir – an sean-dúchas liteartha ach go háirithe.

Cérbh iad na Creagaigh ó dhúchas?

Bhí mhuintir Uí Chreag suite go daingean in Iarthar Thír Chonaill, agus iad Gaelach. Níl cinnte cá fhad a bhí siad i Ros Beag, ach is léir go raibh baint acu le hInis Caoil agus an ceantar sin le fada fada. Bhí dream eile díobh ina gcónaí timpeall Loch lascaigh, in áit cuíosach iargúlta. Tá trácht ar dhuine den chlann sin, Manus Ó Creag, a bhí ina sheanchaí agus a thug a lán ábhair don Choimisiún Béaloideasa de réir dealraimh. Rinne sé taifeadtaí sa bhliain 1931 do Wilhelm Doegen, teangeolaí Gearmánach, agus a chomhghleacaithe. N'fheadar cén gaol a bhí ag an bhfear seo Manus Ó Creag le mo mhuintir féin. Is in 1880 a rugadh é, agus is i 1945 a bhásaigh sé. Is féidir a ghuth a chloisteáil, bail ó Dhia air, agus

é ag canadh, ag caint agus ag comhaireamh ó 1 go 30 ar an Idirlíon anois.³ Is breá liom é a chloisteáil, le firinne, mar is dócha go raibh guthanna mhuintir Uí Chreag, mo mhuintir féin, mar an gcéanna agus an Ghaeilge acu, ach amháin nár deonaidh dom riamh iad a chloisteáil agus go bhfuil siad ina dtost go deo anois.

Is aisteach an tsloinne é Ó Creag, nó Craig. Bhí mé ag ceapadh i gcónaí gur shloinne ceart Gaelach é Ó Creag, a galldaíodh go Craig, sloinne aitheanta de chuid na hAlban. Ach is aisteach é mar shloinne Gaelach mar sin féin. A mhalaírt b'fhéidir a tharla, .i. go raibh an t-ainm Craig ag coilínithe Albanacha i dtús báire agus gur gaelaíodh é mar Ó Creag. Ach conas a d'éirigh an mhuintir amach ina gCaitlicigh más ea? Mar ba Chaitlicigh iad mo mhuintir. Chuala mé faoi dhaoine i nDoire nach raibh sásta gnó a dhéanamh leis na Creagaigh mar gur cheap siad gur Phrotastúnaigh a bhí iontu. Tharla sin go fóill sna 1960í. Ach ag an am sin bhí an polaiteoir Aontachtach Bill Craig mar aire i mbun an RUC, agus bhíodh lucht cearta sibhialta ag máirseáil tríd an chathair agus iad ag glaach 'Craig out, Craig out!'

Ar an taobh eile den scéal, tá an dealramh air anois go raibh mhuintir Uí Chreag mar shean-Ghaeil i dTír Chonaill le fada. Deineann staraí eaglaise tagairt do chlann Uí Chreag nó Craig a bhí lonnaithe ansin, agus sagairt á dtabhairt acu d'Inis Caoil agus do pharóistí eile in Iarthar Thír Chonaill. Ainmníonn sé sagart darbh ainm Terence Craig nó Torlach Ó Creag a chláraigh údaráis Shasana in aimsir na bPéindlíthe, sa bhliain 1704.⁴ Tá an chuma air mar sin gur shean-sliocht Gaelach mhuintir Uí Chreag.

Muintir Uí Chreag mar Eorpaigh

Ba de lucht an Bhéarla iad mhuintir Uí Chreag i nDoire, pé scéal é. Bhí Albainis de shaghas ag mo mháthair, ní Gaeilge. Níor chuala mé oiread is focal Gaeilge uathí agus mé óg. Ach chuala mé a lán focal Albainise, nár thuig mé ach oiread! Níl dealramh air gur chuala mo mháthair focal Gaeilge riamh mar pháiste. D'fhás sí féin aníos i nDoire, agus ní raibh seans ar bith aici Gaeilge a fhoghlaim ar scoil. Is léir nár thug na sean-daoine an teanga ar aghaidh. Bhí Donncha marbh, agus níor chuala mé gur chuir Uncail Séamus aon iachall ar an gclann Gaeilge a bheith acu (níor thugadar riamh air ach 'Uncle James' agus iad ag caint faoi caoga bliain ní ba dhéanaí). Ba de Mhuintir Uí Dhálaigh máthair mo mháthair. Chuala mé scéilín nó dhó faoin sean-athair Ó Dálaigh: bhí sé go maith as sa saol, de réir dealraimh, agus níor chuala mé nod ar bith riamh go raibh Gaeilge aige ná ag a chlann. Pé scéal é, bhí am agam féin agus mé ag fás aníos i mBaile Átha Cliath bheith ag éisteacht le mo mháthair agus í ina suí in aice na tine. Cheap mé i gcónaí go raibh sí an-eachtrannach, mar a déarfá, i gcomparáid le mhuintir Bhaile Átha Cliath. Sa lá atá inniu ann, déarfainn go raibh cultúr eile aici, rud nárbh ionadh agus í ina Tuaisceartach sa Deisceart. Ach bhí dearcadh seanfhaiseanta ar an saol aici, cé gur de theaghlach buirgéseach í. Sin an fáth go ndéarfainnse go raibh sí Gaelach. Nó an é sin an focal atá uaim? B'fhéidir gur chóir a rá go raibh meon na tuaithe aici, seachas meon na cathrach móire.

Ar an taobh eile ar fad, áfach, níor mhiste a rá nach é amháin go raibh an Béarla glactha ag mhuintir Uí Chreag, ach gurbh Eorpaigh iad freisin. Bhí Uncail Séamus tar éis bheith sa bhFrainc, agus dúirt mo mháthair liom gur *bon vivant* a bhí

ann agus gur thaitin sé leis dul go dtí an ceoldráma. Bhí m'uncail Louis an-Eorpach: fear mór ceoil chlasaiceach a bhí ann, agus bhí Fraincis agus Gearmáinis aige. Chuir Uncail Louis féin (agus mhuintir Uí Chreag leis) mhuintir Thomas Mann i dtuaisceart na Gearmáine i gcúimhne dom i gcónaí – na daoine ar a dtráchtar sna leabhair *Buddenbrooks* agus *Tonio Kröger*. Ach cá bhfuair mhuintir Uí Chreag an cultúr sin? Ní raibh Uncail Louis riamh ar Mhór-Roinn na hEorpa go bhfios dom. Cinnte bhí sé ar scoil, i gColáiste Cholmcille. An cultúr ar fad seo, is ón gceol clasaiceach a tháinig sé, tá mé ag ceapadh, nó bhí sé fite fuaite leis an gceol. Dá mba rud é go raibh Beethoven agat, bhí tú leath bealaigh go Vín cheana.⁵

Ní féidir liom a rá go raibh Uncail Louis Gaelach ar chor ar bith. Ní dóigh liom gur chuala mé focal Gaeilge riamh uaidh, ná trácht ar an dúchas Gaelach. Ní raibh na nithe sin aige. Nach aisteach an mhuintir a bhí iontu! Ach tuigtear dom anois go raibh siad sractha idir an traidisiún Gaelach agus an cultúr Eorpach. Cosúil liom féin!

Measaim anois go raibh Muintir Uí Chreag deighilte idir dhá chóras luacha: an córas nua-aimseartha, uirbeach, buirgéseach, agus an córas traidisiúnta, dúchasach, Gaelach, tuaithe. Ar thaobh amháin, bhí Donncha, nach raibh ró-ghalánta, agus Séamus, a bhí ina ollamh le Gaeilge; ar an taobh eile, Clann mhac Dhonncha, a bhí tugtha don cheol clasaiceach agus don Eoraip. Conas is féidir é sin a mhíniú?

Teoiric McCrea

Tá an-spéis curtha agam i leabhar Barry McCrea⁶ le déanaí. Seo acadóir Éireannach atá ag obair sna Stáit Aontaithe agus é ag plé leis an litríocht chomparáideach, .i. litríochtaí i dteangacha éagsúla na hEorpa a chur i gcomparáid lena chéile. Agus é i Meiriceá agus ag scríobh i mBéarla, is féidir a bheith cinnte de go bhfuil sé i gcoinne na Gaeilge agus deireann sé sin go soiléir ina leabhar. Ach tá smaointe fiúntacha aige mar sin féin, agus ba chóir bheith ag plé leo. Ba mhór an chabhair dom na smaointe úd agus mé ag iarraidh mo mhuintir féin, mhuintir Uí Chreag, a thuiscint.

Cuireann McCrea síos ar an litríocht Eorpach nua-aimseartha san fhichiú céad agus tráchtann sé ar ghné di nach n-áirítear go ró-mhínic dar leis: .i. go gcuireann scríbhneoirí áirithe an-suim i dteangacha mionlaigh nó i gcanúintí tuaithe. Tráchtann siad orthu, nó bíonn siad ag scríobh iontu fiú. In Éirinn, chuir scríbhneoirí ar Bhéarlóirí iad féin ó dhúchas suim sa Ghaeilge agus scríobh siad inti. Is léir go raibh idé-eolaíocht an náisiúnachais ag baint leis an chlaonadh seo, ach freisin, dar le McCrea, bhí dúil acu i saol na tuaithe, saol a bhfuil leanúnachas ann, murab ionann is saol nua-aimseartha na cathrach. I gcás údair seo na Gaeilge, amhail Seán Ó Ríordáin, bhí deighilt istigh sa chroí idir an dúil i saol nua-aimseartha na cathrach agus san indibhidiúlachas a bhaineann leis, agus an dúil i saol na tuaithe, sa bhféiniúlacht agus sa traidisiún.

B'fhéidir go bhfuil gach Éireannach deighilte mar sin, mar a cheapaim, gach Éireannach a fhásann aníos i mbaile mór nó i gcathair, ar aon chuma. Don chuid is mó, faigheann an córas nua-aimseartha an lámh in uachtar, agus deintear dearmad ar an gcóras traidisiúnta. Ach maireann an córas eile sa neamhchomhfhiús, b'fhéidir, agus ó am go chéile mothaíonn an duine éileamh uaidh: ansin bíonn sé ag plé leis an gceol traidisiúnta, nó ag plé leis an Ghaeilge, ag dul go dtí an Ghaeltacht, ag caitheamh ama thíos faoin tuath, agus araile.

Ag trácht dó ar an saol i gcathracha móra na hEorpa ag tús an fhicéad, deireann McCrea: ‘an cultúr a bhí ó dhuine, bhí sé trasnáisiúnta, Eorpach, “ard”, agus tháinig sé ón smaoine-teachas, ón léitheoireacht agus ón staidéar’ (lch. 121). Sa saol buirgéseach, ní bhíonn gaol idir an gcultúr agus an áit chónaithe, na gnáthdaoine ná a gcuid cainte, ach tagann sé ón bhforás pearsanta. I saol na tuaithe, áfach, braitheann an duine ar an dúchas, agus is i dteanga na tuaithe, i dteanga nó i gcanúint faoi leith, a chuirtear an dúchas sin in iúl.

Agus scríbhneoir ag plé le *patois* nó teanga na tuaithe, dar le McCrea, bhí sé ag plé leis an teanga ní mar rud a bhí oile, a bhain leis an uasal-aicme agus snas agus blas curtha air, ach mar rud beo, neamhspleách, nach mbaineann le *Bildung*, leis an oideachas, leis an duine aonair, ach leis an bpobal, le muintir na tuaithe, leis an dúchas.

Míniú an scéil

Bíonn an smaoineamh céanna agam agus mé ag iarraidh muintir Uí Chreag a thuiscint. I bpeirspictíocht stairiúil, bhain siad le traidisiún nach raibh uirbeach nó buirgéseach le fírinne. Smaoiníodh mé féin i gcónaí ar Dhoire a bhaineann muintir Uí Chreag in aon chor. Ní raibh ach glúin amháin ann, glúin mo sheanathar, a chuaigh ar imirce go dtí an chathair agus a chuir fúithi ansin. Murach sin, is Conallagh iad muintir Uí Chreag ó dhúchas, níl aon dabht faoi. An Béarla Albanach sean-fhaiseanta, an cultúr buirgéseach a bhain leis an gceol clasaiceach – na nithe ar thug mé gurbh iad croilár na féiniúlachta ag na Creagaigh iad – ní raibh iontu ach aghaidh fidil a chuir glúin amháin uirthi féin chun teacht i dtír.

Cén fáth nár labhradh liom faoi sin agus mé óg? An cinsireacht a bhí ar siúl? B’fhéidir é. Ní maith le daoine lán na fírinne a insint fúthu féin agus faoina sinsear, go háirithe má thagann náire i gceist. Tá mé ag ceapadh nár theastaigh ó mhuintir Uí Chreag, daoine cathrach a bhí go maith as sa saol, a bhí sofaisticiúil agus oideachas faighte acu, a admháil nach raibh iontu ar dtús ach clann tuaithe ó áit éigin iargúlta i dTír Chonaill. Rud eile atá i gceist anseo seachas an teanga. Gaeilge a bhí ag muintir Uí Chreag agus iad ina gcónaí amuigh i dTír Chonaill; ghlac siad leis an Bhéarla go hiomlán agus iad i nDoire. Is léir nár dhein siad iarracht ar bith an Ghaeilge a thabhairt ar aghaidh dá gclann féin. Tá mé ag ceapadh, nuair a labhraíodh mo sheanathair Donncha lena dheartháir Séamus, agus iad ag caint eatarthu féin, go dtéadh siad i muinín na Gaeilge luath nó mall. Ach ní bhfuair an ghlúin óg Gaeilge ar chor ar bith, mar a dúras. Agus má bhí saol mhuintir Uí Chreag faoin tuath as Gaeilge, ba dheacair do na tuismitheoirí bheith ag insint faoi as Béarla níos déanaí. Tá mé ag ceapadh go bhfuair cuimhne shaol na tuaithe bás ag an am céanna leis an Ghaeilge ina measc.

Gluaiseann gach glúin i gclann trí dhoras a dhúnann siad taobh thiar díobh féin, mar go mór mór inár ré féin, ón naoú haois déag i leith, tá athruithe móra sa tsochaí, agus bíonn gach glúin ag plé leis sin agus ag iarraidh teacht i dtír. Coimhlint a bhíonn ann de ghnáth. Anois, ní fheiceann na páistí, an t-aos óg, an choimhlint; feiceann siad an toradh. Bíonn an toradh ann mar *fait accompli*, mar thalamh slán, nach gá nó nach ceadaithe a cheistiú. Nuair a dhúntar an doras úd, deireann glúin na dtuismitheoirí: ‘Tá deireadh leis sin anois, ní bhaineann sé libhse a thuilleadh, cé gur bhain sé linne’. Nó, níos minicí, b’fhéidir, ní deireann siad rud ar bith.

Tá an doras dúnta anois agus sin sin. Ní féidir é a oscailt nó dul ar ais tríd.

Sin bun agus barr an scéil: má bhíonn athruithe ar siúl sa tsochaí agus sa chlann (athrú teanga, imirce agus leithéid), beidh bearna idir glúin agus glúin eile, agus mairfidh siad i ndomhain éagsúla.

Rinne muintir Uí Chreag coiscéim mhór ón Ghaeilge go dtí an Béarla Albanach, ach freisin ón tuath agus a luachanna traidisiúnta go dtí an chathair agus a luachanna buirgéseacha, uirbeacha. An t-aon rud amháin a mhair ina saol go buan ná an ceol. Agus bhí difear ansin freisin. Ar dtús, b’é an ceol Gaelach é agus amhráin na ndaoine faoin tuath, agus ansin b’é ceol clasaiceach na hEorpa é, stíl eile ar fad agus domhan cultúrtha ar eile ag baint leis.

San alt seo, bhí mé ag trácht ar mo mhuintir féin, muintir Uí Chreag, agus ar Shéamus Ó Creag go háirithe. Ach measaim go bhfuil teachtaireacht ann don náisiún iomlán: táimidne Éireannaigh deighilte ar dhá bhealach, idir an saol nua-aimseartha agus an dúchas Gaelach; idir an saol sa chathair agus an saol thíos faoin tír.

Sin mo mhíniú-sa ar mhuintir Uí Chreag. Ní féidir liom dul ar ais agus fiafraí de na daoine an bhfuil an ceart agam. Tá siad marbh. Ach measaim go bhfuil an ceart agam, is é sin, go dtuigim mo mhuintir níos fearr anois. Ní thugtear duine nó daoine díreach nuair a fhaigheann siad bás. B’fhéidir na blianta ina dhiaidh sin go dtuigfead iad. Níl na mairbh marbh. Bíonn éifeacht acu orainn na blianta fada tar éis a mbás. Deirtear go bhfuil siad ar shlí na fírinne. Tá – agus táimidne, na beo, ar shlí na fírinne leo, ag iarraidh fírinne an scéil, ár scéil féin, a fháil amach ar deireadh.

TAGAIRTÍ

- ¹ Anna Ní Bhraonáin, ‘Séamus Ua Creag (1863-1934)’, Miontráchtas don Chéim BA (Onóracha), Ollscoil Uladh, Coláiste Mhig Aoidh, 2013. Ernan O’Donnell, ‘James Patrick Craig, 1863–1934’ (léacht), St. Connell’s Museum, Glenties, 18.8.2018 agus 8.9.2018. Ciarán Ó Duibhín, ‘Séamus Ó Creag, 1863–1934’, leathanach Idirlinn ag <http://www.smo.uhi.ac.uk/~oduibhin/daoine/creagach.htm>
- ² Oidhreach an phianódóra i Vín’, in *Aistí Eorpacha*, Baile Átha Cliath, Coiscéim, 2015.
- ³ Eolas ar Manus Ó Creag ag na leathanaigh Idirlinn www.smo.uhi.ac.uk/~oduibhin/doegen/ocreag.htm agus http://www.smo.uhi.ac.uk/~oduibhin/doegen/ocreag_biog.htm. Tá mé buíoch de Chiarán Ó Duibhín, a chuir an t-ábhar seo ar fáil ar an Idirlinn, agus a raibh mé i dteagmháil leis maidir le pointí áirithe i scéal na gCreagach.
- ⁴ E. Canon Maguire, *A history of the Diocese of Raphoe*, Dublin, Browne & Nolan, 1920. Buíochas le Ciarán Ó Duibhín a thug an tagairt don leabhar sin dom.
- ⁵ Pléitear an ghné seo den scéal san aiste liom atá luaite i nóta 2 thuas.
- ⁶ McCrea, Barry, *Languages of the Night*, New Haven & London, Yale University Press, 2015. ◊

